

Дієслівні синоніми в художніх творах І. Нечуя-Левицького

ЛЮДМИЛА МЯЛКОВСЬКА
(Київ)

У художніх текстах І. Нечуя-Левицького група дієслів-синонімів із семою ‘мовлення / говоріння’ вельми репрезентативна. Високу частотність вживання дієслів мовлення у текстах І. Нечуя-Левицького засвідчує Словопоказчик мови його художніх творів, у якому, зокрема, зафіксовано 1636 слововживань лексеми *говорити*, 5266 слововживань *казати*, 1607 слововживань *казати* та 1393 слововживання *промовляти*.

Показове для індивідуального стилю І. Нечуя-Левицького функціонування дієслів із значенням ‘**говорити – володіти власною або іноземною мовою**’. (Для виокремлення груп синонімів використовуємо класифікацію, подану в Словнику синонімів української мови). Названа група представлена такими дієсловами, як *говорити*, *розмовляти*, *балакати*, *побалакати*, *цвенькати*: *Після дякової науки Сухобрус посилав їх до одного пансіону годів зо два, де вони **вивчились говорити** по-великоруській [...] (“Хмари”); Громада загомонила й загула, неначе загули бджоли в пасіці пізнього літнього вечора після важкого гарячого дня; по всьому дворі люди позбивались в купки й стиха **розмовляли** (“Старосвітські батюшки та матушки”); В хаті старі **балакали** про свої справи (“Старосвітські батюшки та матушки”); В неї була думка **побалакати** за Ломицького з ким-небудь (“Навіжена”); – Та наші пани, – промовив о. Мойсей, – таки догоджають батюшкам, хто вміє кільки [кілька] слів **цвенькнути** по-польській (“Причепа”).*

Дієслова із значенням ‘говорити – повідомляти про щось’ у художніх творах І. Нечуя-Левицького становлять синонімічний ряд *казати, гавкати, гавкнути, обзиватися, переговорювати, захрипіти, налпетати*. Найчастотніші серед названих слів дієслова *казати* (кількість слововживань цієї лексеми наведено вище) і *обзиватися* (1208), решта лексичних одиниць у художній мові письменника мають таку частотність: *гавкати* (39), *щелбетати* (30), *переговорювати* (24), *захрипіти* (2). До лексеми налпетати І. Нечуй-Левицький звертається лише один раз.

Синонімічний ряд із домінантою *торохтіти*, що має значення ‘говорити швидко і голосно’, в текстах письменника репрезентований трьома лексемами *тарабанити, дріботіти, швартоіти*. Кількість слововживань дієслова *дріботіти* (18) свідчить про те, що в значенні ‘говорити’ ця лексема становить характерну ознаку індивідуального стилю І. Нечуя-Левицького. Це слово вживає письменник із стилістичною метою, створюючи розмовний колорит художньої оповіді. Пор.: – *Кажу тобі, – витратився й витрусився до останньої гривні, ні шага за душею нема: хоч в домовину лягай, – дріботів дід Грицай* (“Старі гультя”).

Для дієслівної синоніміки І. Нечуя-Левицького показове широке використання сталих, фразеологічних сполучень, які своїм змістом дорівнюють лексичній семантиці. Так, наприклад, семантику *говорити* простежуємо у такому лексично зв’язаному словосполученні, як *м’яти слово по слову*. Пор. у тексті: – *Треба хліба, треба й до хліба, треба й сього, треба й того, – м’яв слово по слову женихів батько* (“Старосвітські батюшки та матушки”). У змісті названого словосполучення наявний компонент ‘повільно говорити’, що вирізняє його серед розглянутих вище дієслів.

Дієслівний синонімічний ряд із значенням ‘говорити тихо і невизначено, нерозбірливо’ в мові творів І. Нечуя-Левицького представлено назвами *мимрити, харамаркати/перехарамаркати, хамаркати, бубоніти, белькотати*. При цьому варто відзначити таку закономірність, властиву для досліджуваного ряду синонімів: і стрижневе слово, і всі члени ряду є носіями негативної оцінної семантики. За стилістичною маркованістю вони належать до розмовної лексики. Пор.: – *Бач! плачуть, а лихо роблять! – мимрила Онися* (“Старосвітські батюшки та матушки”); – *Адже й я вчилась читати, а тепер ніколи й помолитись по книжці, перехамаркаєш молитви напам’ять, та й годі* (“Старосвітські батюшки та матушки”); – *Йди собі до церкви та там і харамаркай молитви, хоч*

розпережись. Тут тобі не місце! – крикнув князь до священика (“Князь Єремія Вишневецький”); *Один ксьондз тихо бубонів молитви, вряди-годи ворушивсь і наводив на всіх ще більший спокій* (“Князь Єремія Вишневецький”).

Лексико-семантичний варіант дієслова говорити в художніх текстах письменника репрезентовано також дієсловами-синонімами на зразок *наговорити, виговорити, виявити, розвивати, обмалювати*. Серед названих слів звертаємо увагу на дієслово *обмальовувати*, яке у загальномовному словнику подано з позначкою *рідко* та проілюстровано тільки прикладом з творів І. Нечуя-Левицького: *Цю фразу говорила недавно Маруся, обмальовуючи звичаї і вдачу басарабської інтелігенції* (Словник української мови (даліше СУМ) V: 533). Проте у значенні ‘розповідати, описувати’ це слово в мові письменника не частотне, бо уживається лише 7 разів.

Відзначимо, що письменник намагається найточніше передати мовну діяльність персонажів, тому його дієслова мовлення часто уточнюють семантику кожного попередньо вжитого дієслова. Напр.: *Кожному хотілось говорити, виговорить те, що притайлось в душі* (“Хмари”).

Окремий ряд синонімів із значенням ‘називати’ репрезентовано дієсловами *називати, звати, прозивати*: – *Сідайте, будьте ласкаві!* – сказала Любка і хотіла *назвать* Джерю татом (“Микола Джеря”); *Карпо не зачіпав дівчат, не жартував з ними. Дівчата звали його гордим* (“Кайдашева сім’я”). До цього дієслівного синонімічного ряду належить усталений вислів *надавати ім’я*: *Піп був сердитий на її неслухняного батька й надавав його дітям таких іменнів* [імень], *що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі в голову* (“Микола Джеря”).

У мові художніх творів І. Нечуя-Левицького виявлено найбільшу групу дієслів-синонімів, що мають значення ‘неприємно висловлюватися про кого-небудь, поширювати погані думки про когось, зводити наклеп на когось’: *обмовляти, осуджувати, судити, обговорювати, ославлювати, обчорнити, обносити, наговорювати, обстріхувати, набріхувати*. Напр.: *Їх знов почали обносити та обмовлять по кийвських салонах* (“Хмари”); – *Я його обчорню, обганю; стане він чорніший од чорної ночі перед своїми начальниками!* – *говорив голосно писар* (“Поміж ворогами”).

Семантичну групу ‘вигадувати’ в текстах І. Нечуя-Левицького репрезентовано дієсловами *вигадувати, видумувати, плести*. У досліджуваних творах кожне з названих дієслів має відповідно таку частотність 19, 4 і 18.

Пор.: *Молоді збилися в купу в другому кутку коло п'яніна й провадили веселу розмову, **вигадували** та реготались* (“Поміж ворогами”); – *Ти часом то ніби й правду **видумуєш**, – казав батько, – а часом то вже й не знаю. Чи ти дуже розумний, а я вже надто дуже старий, чи ти брешеш, а я сливе йому тобі віри* (“Хмари”); – *Та кажуть, що то ви йдете верхом на писарчуковій жінці, а відьма, що поганяє усей поїзд мітлюю, – то буцімто наша писарша, бо вона дуже натуриста, – таке **плетуть** на кутку* (“Кохання з притичинами”).

Невіддільні в характеристиці розумової та психічної діяльності людини процеси, пов'язані з поняттями «мова» і «думка», тобто дієслова говорити, думати і відповідні синоніми (лексеми і фразеологізми) тісно взаємодіють у художніх контекстах. Синонімічний ряд із значенням ‘думати’ у текстах І. Нечуя-Левицького репрезентовано значною кількістю дієслів та дієслівних словосполучень. Кількісне і якісне розгалуження цього синонімічного ряду зумовлене важливістю антропоцентричного сегмента у художній мовній картині світу. Мисленнева діяльність як неодмінна ознака, властивість людини становить важливий складник художньої моделі світу, вербалізованого буття людини.

Показова для індивідуального стилю І. Нечуя-Левицького група дієслів-синонімів із значенням ‘думати – бути зайнятим думками про когось-щось’. Ця група представлена стилістично нейтральними лексемами *думати, подумати, гадати, міркувати, розмірковувати, роздумувати* та розмовними словами *мислити, кмітити, метикувати*. Найбільшу увагу серед названих слів І. Нечуй-Левицький виявляє до дієслів *думати* та *подумати*, які в його текстах мають відповідно таку кількість слововживань: 1517 і 579. Дієслова *кмітити, гадати, міркувати* теж частотні. Так, зі значенням ‘думати’ слово *кмітити* в лексиконі автора фіксується 66 разів, *гадати* – 62 рази, а *міркувати* – 38. Що ж до лексем *розмірковувати, мислити* та *роздумувати*, то в аналізованих художніх текстах їх відповідно 4, 3 і 2. Напр.: *Сіла вона та й **кмітить**; вона сподівалась, чи не над'їде хто та підвезе її до другого села* (“Старосвітські батюшки та матушки”); *Харитон Кирилович поклав свою повну долоню на стіл і почав молотить одним пальцем по столі: то був знак, що він щось **думає** та **гадає*** (“Над Чорним морем”); *Дідова гадка була для Мотуза вигодою, але він все ще **думає** та **міркував**: він трохи не йняв віри гостроязиким та балакучим людям* (“Старі гультя”); *Народ починає **міркувати** та **мити***

кувати [метикувати] *потроху про всяку всячину часом безглуздо й смішно, а часом влучно та розумно, що з дива тільки очі витріщили* (“Неоднаковими стежками”). Наведені контексти демонструють характерну ознаку індивідуального стилю письменника – парне вживання дієслів-синонімів, які урізноманітнюють стиль і підсилюють названу динамічну ознаку. Крім того, у стилістичній системі української мови вислів *думати-гадати* (у відповідному графічному оформленні) має додаткове забарвлення фольклорного засобу.

До синонімічного ряду із головним значенням ‘**думати – бути зайнятим думками про когось-щось**’ зараховуємо словосполучення *мати на думці*, яке, до речі, у художніх текстах письменника уживається 5 разів. Пор.: *Сватать Саню він і в голові собі не покладав, бо мав на думці тільки трохи пожартувати, намиливатись нею та вже потім за сватання поміркувати* (“Над Чорним морем”).

Синонімічний ряд із домінантою *обдумувати*, що має значення ‘**у думках перебирати, всебічно оцінювати що-небудь**’, у текстах І. Нечуя-Левицького репрезентують стилістично нейтральні лексеми *обмірковувати, роздумувати* та розмовні – *мудрувати, додумувати*. Таких дієслів у художній мові письменника небагато: 4 дієслова *обмірковувати*, 4 – *мудрувати* і 2 – *роздумувати*. Лексему *додумувати* автор використовує лише один раз, причому в тавтологічному вислові, пор.: *О. Артемій не додумав своїх широких дум* (“Поміж ворогами”).

Зауважмо, що до згаданого дієслівного синонімічного ряду належить і зафіксоване в досліджуваних текстах дієслово *передумувати*. Для І. Нечуя-Левицького це слово частотне, у його художніх творах у значенні ‘*обдумувати все або багато чогось*’ воно вживається 26 разів, пор.: *Другого дня після балу Ольга все передумувала, що бачила на балу, і кого бачила, і яких паничів, і яких дам, і як були убрані ті дами* (“Хмари”); *Настя вигравала на фортеп’яні усякі фантазії, а мати ходила по залі, слухала музику й передумувала все своє життя, свої радости й свої пригоди* (“Старосвітські батюшки та матушки”).

У синонімічному ряду ‘*думати*’ семантична група ‘**почати зосереджено, глибоко думати**’ представлена лексемою *задумуватися*. В мові І. Нечуя-Левицького це слово частотне: зафіксовано 24 відповідних слововживань. Пор.: – *Не задумуйсь, дочко, заздалегідь! Тобі саме гулять та співати, та танець виводить, а не думи думать* (“Київські прохачі”).

Серед синонімічних дієслів зафіксовано групу із значенням ‘**прийти до думки, задуму щось зробити**’. У досліджуваних текстах це назви надумати, надумуватися. Напр.: *Батько з сином, думав, думав, де б то взяти грошей, і надумав продати кабана* (“Микола Джеря”); *Кайдашиха надумалась піти до священика й просити його, щоб він освятив хати* (“Кайдашева сім’я”). Обидва слова в мові письменника досить поширені – надумати вживається 28 разів, а надуматися – 19. Їхня стилістична функція – уточнення і підсилення значення попередньо вжитих дієслів або фразеологічних словосполучень, що характеризують мисленеву діяльність людини. Пор.: *Думала вона, голову ламала, і надумала справить йому чудовий дорожній ручаний саквояжик [...]* (“Неоднаковими стежками”).

І в наведених прикладах І. Нечуя-Левицького, і загалом у його слововживанні помічасмо виразну тенденцію урізноманітнювати мову автора не лише синонімами-дієсловами, а й близькими до них фразеологічними зворотами.

Окремий ряд синонімів із значенням ‘**роздумуючи, обмірковуючи, зробити певний висновок**’ у художніх текстах І. Нечуя-Левицького репрезентовано стилістично нейтральною лексемою *постановити* та розмовними лексемами *навертатися, заповзятися*. Найпоширенішим словом у цьому ряду є дієслово *постановити*. Словопоказчик мови художніх творів І. Нечуя-Левицького засвідчує 48 уживань названої лексеми. Пор.: *Одначе вони не поїхали за ті гроші, а пішли пішки і гроші постановили пропити дорогою, ще й товаришів-богомольців напоїти* (“Хмари”); *А Радюкові так хотілось спитать в Ольги, як вона постановила, як вона надумалась і на чому стала?* (“Хмари”). Як бачимо, останній наведений приклад демонструє характерне для ідіостилю І. Нечуя-Левицького явище ампліфікації близьких за змістом дієслів *постановити, надуматися*. Зауважмо, що в цьому значенні лексема *надуматися* в творах І. Нечуя-Левицького вживається 9 разів. Пор.: *Дайте мені час надуматись, порадитись, – сказала Саня* (“Над Чорним морем”); *Довго міркувала баба і, нарешті, надумалась* (“Біда бабі Палажці Солов’їсі”). Що ж до дієслів *навертатися і заповзятися*, то їх у художніх текстах письменника порівняно небагато. У значенні ‘роздумуючи, обмірковуючи, зробити певний висновок’ кожне з них вживається лише двічі. Напр.: *Старий батько доказував, що в її замірах нема нічого путнього, практичного, що*

це одні примхи старих паннів Матушевських, котрі не знають, де дітись з нудьги, і **навратились** буцімто робить якесь діло, а справді вони тільки з нудьги шукають собі якоїсь розваги [...] (“Неоднаковими стежками”); **Фанатик Сигізмунд III заповзявся** зовсім зломити православну віру і на-вернути народ і духовенство до католицизму, спольщити Україну до-останку (“Князь Єремія Вишневецький”).

Психічно-розумову діяльність персонажів у художніх творах І. Нечуя-Левицького відтворюють дієслівні синоніми із семантикою ‘**мріяти**’. Це такі стилістично нейтральні дієслова: *марити, гадати, фантазувати*. Найпоширеніше авторське слововживання на позначення процесу думання персонажа про що-небудь бажане – дієслово *марити*. У художніх текстах письменника фіксуємо 36 випадків уживання цього дієслова в значенні ‘мріяти’ та 3 випадки в значенні ‘весь час думати й говорити про когось, щось’. Пор.: *Поетичний на вдачу, він усе **марив** за далекі південні теплі краї: йому снились і привиджувались уявки пальми та магнолії десь на берегах синього моря* (“На гастролях в Микитянах”). Дієслів *гадати* і *фантазувати*, що мають значення ‘мріяти’, в І. Нечуя-Левицького небагато, в його художніх творах зафіксовано 6 випадків уживання слова *гадати* та 2 випадки – *фантазувати*. Напр.: *О ви, зяті мої, уми-розуми! Чи я ж [...] **гадав** мати зятів таких розумних, ще й професорів?* (“Хмари”); *Балабушиха, як звичайно, походжала по залі й **фантазувала**, курячи папіросу* (“Старосвітські батюшки та матушки”).

До групи дієслів із значенням ‘**мріяти**’ належать також лексеми *нама-ритися, помарити, погадати*, у семантиці яких наявний значеннєвий темпоральний компонент, пор.: *намаритися* – ‘багато, досхочу помріяти’, *помарити* – ‘марити якийсь час’, *погадати* – ‘гадати, думати якийсь час’. Зазначену семантику наведених слів реалізують такі авторські міні-тексти у загальномовному словнику, а також слововживання у художніх текстах: – *Набалакавсь та **намарився** з Павлом Антоновичем так, що аж у горлі посохло, аж чаю знов забажалось, – сказав гість* (“Хмари”); *Помаривши хвилину, він знов узяв книжку в руки й хотів читати, але тільки очі його бігали по папері* (“Хмари”).

Аналіз дієслівного синонімічного ряду зі значенням ‘**думати**’ у текстах І. Нечуя-Левицького показує, що письменник намагається найточніше передати мисленнєву діяльність персонажів, тому дієслова-синоніми із значення ‘**думати**’, а також фразеологізми з відповідним значенням часто

нанижуються в одному висловленні, уточнюючи зміст один одного. Напр.: – *А мені здається, що панна, коли вона хоч трохи путня, таки зугарна й погадати, подумати головою, і пожити серцем, помарити гулячою мрією і часом інколи й погадати про сукні та стрічки, як ви кажете, – сказала Люцина (“Причепа”).*

Процеси думання, мріяння, фантазування письменник передає фраземами, метафоричними словосполученнями. Напр.: *Вона глянула на верби, на вишні, на городи, й перелетіла думкою у батьків садок (“Бурлачка”); Білий світ ще ясніше розлився по лісі, фантастичний синюватий світ тривожив фантазію, будив мрії в гарячому серці (“Старосвітські батюшки та матушки”).*

Значення ‘зародження думки’ передають синонімічні вислови *згадка, виникає думка (картини), наклюовувалась думка, думка зародилась*. Вони зафіксовані в міні-текстах І. Нечуя-Левицького: *Згадки пішли за згадками, картини стародавнього життя виникали одна за однією (“Живцем поховані”); Чи знала вона, чи сподівалась вона, що [...] навела Яся на ту думку, котра тільки наклюовувалась у його в серці? А та думка одначе вже зародилась у його в голові, вже потроху навіть стигла (“Причепа”).*

До синонімів із значенням ‘зародження думки’ в мові І. Нечуя-Левицького належать також словосполучення *з’являється думка, зароджується мрія*. Пор. їх уживання у відповідних контекстах: *В його молодій душі чогось з’явилась думка впасти на коліна і поклониться великій красі людини разом з великою красою неба й землі (“Хмари”); Не такі мрії зародилися й зміцніли в гордому князаті (“Князь Єремія Вишневецький”).*

Художні тексти І. Нечуя-Левицького демонструють розгалужену систему синонімічних відношень як між окремими лексичними одиницями, так і між образними словосполученнями, фразами, що мають спільні семантичні компоненти ‘говорити’ і ‘думати’. Метафоричне зображення процесу говоріння та мислення у всіх його відтінках – характерна ознака ідіостилю І. Нечуя-Левицького.

Література

Єрмоленко С. Я., 1998, *І. Нечуй-Левицький: портрет, пейзаж*, “Українська мова і література в школі”, № 10.

- Єрмоленко С. Я., 2009, *Мовно-естетичні знаки української культури*, Київ.
Єрмоленко С. Я., 1999, *Нариси з української словесності (стилістика та культура мови)*, Київ.
Нечуй-Левицький І., 1965, *Зібрання творів* (у 10-ти томах), Київ.
Словник синонімів української мови (в 2 т.), 2001, Київ.
Словник української мови (в 10-ти т.), 1970–1980, Київ.

Verb synonyms in artistic works of Ivan Nechuj-Levytsky

The author of the paper analyzes verbs ‘talk’ and ‘think’ found in texts by I. Nechuj-Levitsky. Many of those verbs and their synonyms together with their metaphorical and phraseological uses are applied to reconstruct their semantic fields. The language means used to illustrate and describe the processes of talking and thinking analyzed in the paper make it possible to conclude that the frequent occurrence of those verbs in his texts is a characteristic feature of Nechuj-Levitsky’s personal style.

Keywords: *vocabulary, general language dictionary, verbs, synonyms.*